

**ACTES DEL X CONGRÉS INTERNACIONAL
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**

**Edició a cura de
Rafael Alemany,
Josep Lluís Martos
i Josep Miquel Manzanaro**

Volum I

**INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
«SYMPOSIA PHILOLOGICA», 10**

Alacant, 2005

Asociació Hispànica de Literatura Medieval. Congrès (10é. 2003. Alacant)
 Actes del X Congrès Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval /
 edició a cura de Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro. -
 Alacant : Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005. - 3 v. (1636 pp.) ;
 23,5 x 17 cm. - (Symposia philologica ; 10, 11 i 12)
 Ponències en català, castellà i gallec
 ISBN: 84-608-0302-3 (84-608-0303-1, V. I; 84-608-0304-X, V. II; 84-608-0305-8, V. III)
 1. Literatura medieval - Història i crítica - Congresos. 2. Literatura espanyola - Anterior
 a 1500 - Historia y crítica - Congresos. I. Alemany, Rafael. II. Martos, Josep Lluís.
 III. Manzanaro, Josep Miquel. IV. Título. V. Serie.
 821.134.2.09"09/14"(063)

Director de la col·lecció: Josep Martines

© Els autors

© D'aquesta edició: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Primera edició: maig de 2005

Portada: Llorenç Pizà

Il·lustració de la coberta: Taulell amb escena de torneig (1340-1360),

Museu Municipal de l'Almodí, Xàtiva

Imprimeix: TÁBULA Diseño y Artes Gráficas

ISBN (Volum I): 84-608-0303-1

ISBN (Obra Completa): 84-608-0302-3

Dipòsit legal: A-519-2005

La publicació d'aquestes *Actes del X Congrès Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval* ha comptat amb el finançament de l'Acció Especial BFF2002-11132-E del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, ja siga electrònic, químic, mecànic, òptic, de gravació o de fotocòpia, sense el permís previ de l'editor.

PRESENCIA DE L'EVANGELI DE NICODEMUS EN UN SERMÓ CATALÀ DEL S. XV*

L'any 2002, en el curs del VII congrés internacional de l'AIEO celebrat a Reggio Calabria i Messina vaig tenir l'ocasió d'escoltar una comunicació molt interessant, on la professora Cobie Kuné (2003), d'Amsterdam, explicava com a través de l'art (retauls, relleus, etc.) i de la literatura (misteris de la Passió, d'altres peces teatrals, etc.) es podia apreciar a l'Edat Mitjana una variació de l'ordre dels esdeveniments que segueixen a la mort de Jesucrist, és a dir la Resurrecció i la baixada als inferns,¹ ordre que, dins del cristianisme, fou fixat en el Credo.² Els *Evangelis* canònics no expliquen massa detalls sobre aquests fets, com tampoc no s'esplaien sobre la infància de Jesús; uns i altres fets estan relegats als apòcrifs: l'evangeli del pseudo-

(*) Aquesta comunicació s'integra en les investigacions dutes a terme dins del projecte finançat per la DGYCIT, BFF2002-0052: «Bibliografia de Textos Catalans Antics (BITECA)». Per facilitar les referències farem servir les sigles següents: *BITECA*: *Bibliografia de textos catalans antics*, base de dades actualitzada semestralment a través de l'URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/Biteca>>. MANID és el número que identifica la descripció del volum i CNUM el de l'obra que s'hi copia. Sigles de Biblioteques: ACA: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó; BdC: Barcelona, Biblioteca de Catalunya; BNP: Paris, Bibliothèque Nationale; BUB: Barcelona, Biblioteca Universitària; ARM: Arxiu del Regne de Mallorca; APO: Perpinyà, Arxiu dels Pirineus Orientals; Roma Vat.: Roma, Biblioteca del Vaticano; Esc: Escorial, Biblioteca del Monasterio.

1. La prof. Kuné, que gentilmente em va proporcionar el text abans de la seva publicació, identifica dues ordenacions dins les peces teatrals: 1) Resurrecció i descens als inferns, és a dir, després de la mort, enterrament de Jesús, resurrecció i descens als inferns (ampliament documentat i present, per exemple, en la «Passió Didot» i en diversos *Mystères de la Passion* francesos); 2a) descens als inferns i Resurrecció: mort, enterrament, descens als inferns i Resurrecció (present en el text occità conegut com *II Quaderno* i en *Mystères* francesos), i 2b) descens i Resurrecció: Jesús mor i immediatament la seva ànima descèn als inferns, enterrament i Resurrecció (present en diversos *Mystères* francesos). Cal assenyalar que la segona ordenació ja es troba documentada en una caixeta d'ivori romana de 1070-1075 (Kuné 2003).

2. En la nota cinc del treball esmentat es pot trobar una bibliografia essencial sobre la discussió teològica i doctrinal respecte de l'ordre dels esdeveniments, amb les aportacions d'Agustí d'Hipona, el pseudo-Bonaventura, les *Meditationes vitae Christi*, Tomàs d'Aquino i la *Legenda aurea* de Jaume de la Voràgine. Si més no, aquí recordarem com la tradició vol que els dotze articles del text antic del Credo provinquin cadascun d'ells d'un dels apòstols. En la versió primitiva del «Símbol dels apòstols» la part que ens interessa deia: «crucifixus sub Pontio Pilato et sepultus, tertia die resurrexit a mortuis, ascendit in caelos», mentre que el text recollit per la litúrgia en la seva versió llatina diu: «[passus] sub Pontio

Mateu per als primers anys de Jesucrist i les *Actes de Pilat* o *Evangelí de Nicodemus* per a la Passió i als moments posteriors a la mort de Jesucrist.³

De l'interès del tema són testimoni les més de dues-centes còpies conservades del text llatí del *Nicodemus* i les nombroses versions romàniques, que, pel que fa al territori lingüístic i cultural que aquí ens interessa tractar —el català—, foren estudiades amb detall per Izquierdo (1994), essent el seu treball sobre la tradició occitano-catalana un perfecte fil d'Ariadna per a orientar-se en aquest complex món dels textos apòcrifs.

En resum, de l'*Evangelí de Nicodemus* tenim una versió occitana en vers completa i una altra de parcial que desenvolupa amb matissos la part relativa als signes que anunciarien el judici final;⁴ en català hi ha un text en vers (traducció de l'occità) que recull la part final de la narració —la relativa a l'Anticrist, als quinze signes i al judici final—⁵ i una traducció en prosa de l'Evangelí, transmesa per mitjà d'una narració miscel·lània basada en els apòcrifs titulada *De les adats entro a la ganaració de Jhesucrist e d'alguns miracles que feu en sa infantesa*, coneguda per un sol testimoni.⁶ A més d'això, el *Nicodemus* s'aprofita a bastament en el *Llibre de Gamaliel*,⁷ en l'obra coneguda com a *Gènesi* o *Compendi historial* (traduïda de l'occità)⁸ i també en l'extens sermó narratiu que hom ha titulat *Corts generals de*

Pilato, crucifixus [mortuus] et sepultus, [descendit ad inferos,] tertia die resurrexit a mortuis, ascendit ad caelos»; el credo que transmet aquesta versió degué tenir la seva primera documentació en Cesari, bisbe d'Arles († 543), tot i que la formulació concreta de l'article que ens interessa «descendit ad inferos» és anterior. Veg. Vacant, Mangelot & Amann 1931-1948: 1/2 cols. 1660-1680. Les vacil·lacions documentades en els textos dramàtics medievals i també en les obres d'art podrien tenir la seva explicació en la pervivència, tot i que fos marginal, de la versió primitiva, que en no situar concretament el *descensus ad inferos* deixava una llibertat més gran per a la distribució temporal dels esdeveniments.

3. Vegeu una edició del text llatí en Kim 1973; el text castellà anotat es troba en Santos Otero 1956: 420-500, i una versió catalana moderna en Puig i Tàrrach *et alii* 1990: 227-267.

4. Veg. Izquierdo 1994: 21-22 i l'edició de «Sens e razos d'una escriptura» publicada per Suchier (1883: 1-84 i 156-164).

5. BdC, ms. 451, ff. 73v-88v. Veg. Izquierdo 1994: 21-22 i BITECA MANID 1141, CNUM 1277, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1141.htm>>.

6. BNP, esp. 486, ff. 219r-290r. Veg. BITECA MANID 1140, CNUM 1638, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1140.htm>>. Es tracta d'un text diferent de les *Edats del món fins a Jesucrist* transmès per BdC, 480, ff. 195v-200v. Aquest es limita a donar compte de les edats del món, i ho fa amb un redactat substancialment diferent del que podem llegir als folis inicials de l'obra anterior. Veg. BITECA MANID 1096, CNUM 1474, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1096.htm>>. L'obra del manuscrit de París és previst que s'editi dins del *Corpus biblicum catalanicum*; el primer volum que apareixerà d'aquesta magna edició bíblica, està dedicat als llibres de l'Èxode i Levític de la Bíblia del s. xiv (Riera, Casanellas & Puig 2004).

7. Dues còpies manuscrites: Esc L.II.12, ff. 84r-103r, BITECA MANID 1787, CNUM 1915; Roma, Vat. Reg. Lat. 2056, ff. 74r-98v^b, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1787.htm>>. BITECA MANID 2057, CNUM 1917; i dues edicions: Barcelona, Pere Miquel, ca. 1493, BITECA MANID 1791, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1791.htm>>, de la qual es coneixen tres exemplars: BdC 6-III-26, Vic: Episcopal (que ara no es troba) i San Juan de Puerto Rico: Casa del Libro; Barcelona, Carles Amorós, ca. 1510, amb un únic exemplar conservat, Madrid: Lázaro Galdiano Inv. 15668 BITECA MANID 2059, ed. Armengol (1906 1: 85-162).

8. Sis còpies manuscrites: BNP esp 46, ff. i-viii, prel. + i-clvi, BITECA MANID 1336, CNUM 618, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/13361.htm>>; BNP esp 541, ff. A i i-cxviii, BITECA MANID 1433, CNUM 619, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1433.htm>>; Firenze:

Jerusalem,⁹ en la *Passió Didot* (text occitanocatalà) i en els altres textos dramàtics que s'en deriven,¹⁰ en poemes sobre la Passió¹¹ i en el *Sermó* que aquí presentem. Deixarem de banda la presència del *descensus ad inferos* en la *Legenda aurea*, car no presenta els trets que ara ens interessa analitzar.

Pel que fa al contingut, l'*Evangelí de Nicodemus* s'inicia amb el procés contra Jesús, seguit de la història de la Passió (la part anomenada més pròpiament *Actes de Pilat*), explicada per Nicodemus, seguida del relat que feren Carinus i Leucius ressuscitats del que succeí a l'infern després de la mort de Jesucrist. En aquesta part té un especial protagonisme la conversa entre Satanàs i Infern sobre Crist, en la qual el primer explica com l'ha dut a mort i passió i nega la seva divinitat, i el segon discuteix els arguments del seu amo i subratlla que Crist presentava els senyals de ser el Messies, mentre al seu voltant els profetes van recordant les profecies. La discussió s'acaba quan sona per tercer cop la veu de Crist i s'obren les portes de l'infern. Llavors, Jesús allibera el seu poble, aboca Satanàs a l'abisme i deixa la seva custòdia en mans d'Infern; un cop fet això, Jesucrist deixa per testimoni el senyal de la creu i tots plegats puguen al cel, on ja es troba el sant lladre Dimas en companyia d'Enoc i d'Elies. Aquesta segona part es tanca amb l'esment dels fets que succeïren a Jerusalem després de la Passió.

No hi ha cap dubte sobre la difusió i influència del tema arreu d'Europa i el text que avui presentem indica l'ús que en el món de la predicació es feia d'aquest material, amb la consegüent difusió de la història entre els laics.

En un volum de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona, ms. Sant Cugat 62, que aplega sermons de diverses mans, es troba un text que formava part d'una homília lligada als oficis de resurrecció; només es conserva la part final, car s'ha perdut almenys un foli del text —pensem que materialment es tractava d'un binió

Laurenziana Red. 149 (1a. Part), ff. 1-107, BITECA MANID 2096, CNUM 1991, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2096.htm>>; ACA Còdex varia VIII, f. 1r-v, BITECA MANID 2000, CNUM 2594, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2000.htm>>; BNP esp. 205, ff. 199v-205r, BITECA MANID 1542, CNUM 1645, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1542.htm>>; i el testimoni darrerament identificat per Puig (2001): Sevilla, Colombina 5-5-26, ff. 11-57v, BITECA MANID 2346, CNUM 5306, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2346.htm>>. A més de l'edició de Puig (2001) del fragment de la Colombina, veg. la d'Amer (1923).

9. ACA ms. St. Cugat 67, ff. 23r-31r, BITECA MANID 1121, CNUM 309, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1121.htm>>, ed. Rodrigo Lizondo 1985.

10. Ed. Shephard 1928; un fragment en català es troba a l'ARM, Diversos 37 A/1, ed. editat per Milà i Fontanals (5-2-1871). Vegeu BITECA MANID 2373, CNUM 2851, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2373.htm>>. La coneguda com a *Passió d'Il·la*, conservada a Perpinyà APO, 1J-167/2, també té relació amb aquests textos; vegeu-ne l'ed. de Vila (1995) i BITECA MANID 2266, CNUM 2404, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2266.htm>>; el text de la *Passió de Cervera* (s. xvi) pertany a aquesta mateixa tradició, ed. Duran i Sanpere & Duran 1984.

11. Especialment el transmès pel ms. 1029 de la BUB, ff. 1-43v, editat per Moliné i Brasés (1909-1910); veg. BITECA MANID 1222, CNUM 311, URL <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1222.htm>>; interessen també el fragment sobre el davallament de la creu de la Catedral de Barcelona, que avui no es troba, editat per Frank (1955), veg. BITECA MANID 1127, CNUM 163, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1127.htm>>, i la *Passió* del ms. BNP esp. 472, ff. 1-23v, editat per Bohigas (1985: 249-256); veg. BITECA MANID 1223, CNUM 312, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1223.htm>>.

amb el verso del tercer foli i el quart en blanc—; la pèrdua del començament està causada pel tall del paper en blanc per a reaprofitar-lo i això va provocar que quedés solt el primer full i s'acabés desprenent.¹²

La manca del començament ens ha fet perdre les parts inicials: el *thema*, la *introductio thematis*, que probablement hi era present, i la *divisio general* que donaria lloc a una sèrie de *distinctiones* desenvolupades a través de les diferents tècniques de *dilatatio* i seguides, pel que sembla, de diferents subdivisions.¹³ Els versets mnemotècnics amb els quals comença el f. 37 —primer del sermó— introdueixen tres clàusules rimades, tres *distinctiones* que es provaran tot seguit per *auctoritates* convenientment esplanades, que no són perfectament autònomes, car estan incloses en un marc general que no sabem com comença, i que seria una mena d'unitat narrativa autònoma (Cátedra 1994: 195), desenvolupada amb les mateixes tècniques que la «plàtica».¹⁴

El sermó, tal i com ens ha arribat, s'obre, doncs, amb uns versets força irregulars que resumeixen l'acció de Crist als inferns:

Primo	per la sua visitacio los inferns ha torbats
2º	de molt clara lum nos illuminats
3º	d'aquel loch tenebros nos desliurats (f. 37r) ¹⁵

Aquesta argumentació tripartida forma part d'un parlament d'Adam que defensa, davant l'Àngel que guarda l'entrada del Paradís, el seu dret d'entrar-hi. L'Àngel s'hi nega, car no té notícies que Crist hagi mort, ressuscitat i baixat als inferns, i pren tot el cas com un nou engany de Satanàs. De fet, Jesucrist s'ha endarrerit una mica, car és a l'infern ocupat a tancar Satanàs i deixar el senyal de la creu com a testimoni de la redempció; és per això que Adam arriba una mica abans que ell a les portes del Paradís.

12. En una altra ocasió ens ocuparem de l'estructura i contingut d'aquest còdex. Només volem assenyalar ara que està format per catorze unitats codicològiques, alguna de les quals està constituïda per més d'un quadern, i que s'hi poden individualar més d'una vintena de mans diferents. Vegeu la descripció que es troba a BITECA MANID 1169, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1169.htm>>, i la del catàleg (Miquel 1937: 106-108).

13. Per a l'estructura i parts d'un sermó i la seva tradició dins de la reflexió retòrica, vegeu Charland 1936, Olivar 1991, Murphy 1974: 269-355 i Briscoe & Jaye 1992: 54-66. Si ens apropem cronològicament i ideològica als sermons de Sant Cugat, poden ser útils l'*Art praedicandi* atribuït a Eiximenis, editat per Martí de Barcelona (1936), l'editat per Hauf (1979), la visió general sobre la predicació hispànica de Rico (1977), l'estat de la qüestió descrit per Deyermond (1980) i els estudis dels sermons de Vicent Ferrer fets per Cátedra (1994 i 2002).

14. «La *plática* es otro medio de amplificación que tiene fines más pedagógicos que mnemónicos. Es una representación o puesta en práctica de los consejos o discusiones teológicas planteadas, revitalizada siempre por medio de la escenografía, la acción y la caracterización de los personajes del mensaje moral. Desde el punto de vista estructural, desempeña el mismo papel que las *similitudes* y que los *exempla*: extiende y aclara el mensaje, lo autoriza en ocasiones y amplifica el discurso» (Cátedra 1994: 219).

15. Versets que són una parafrasi d'Is. 9:2, versicle que es comenta just en el paràgraf següent del sermó i que també foren objecte de reflexió i comentari en sermons de Martinus Legionensis, *Sermo tricesimus*. In *Ascensine domini* (Migne 1844-1878, 208: col. 1088), Bernardus Claraevallensis, *In Ascensione Domini* (Migne 1844-1878, 183: col. 319), pseudo-Augustinus, *Sermo CLXIV in Pascha VI* (Migne 1844-1878, 39: col. 2066), Isidoro, *De Fide Catholica* (Migne 1844-1878, 57: 504), etc.

Quan veu que l'Àngel no està disposat a deixar-se convèncer, Adam dona la paraula als profetes, que intervenen per defensar el seu dret a la salvació, i el plet dialogat es tanca quan la veu de Jesucrist ordena a l'Àngel taxativament que els deixi entrar al Paradís.

De seguida s'adverteix com l'*Evangelí de Nicodemus* ha servit de patró per a construir aquest diàleg, car hi ha una projecció de la discussió entre Satanàs i Infern en la de l'Àngel i Adam, amb la intervenció de patriarques i profetes, que es mouen al seu voltant com personatges secundaris de l'acció, recordant les profecies, com es pot veure si comparem el text del *Nicodemus* en català provençalitzat (ms. BNP esp. 486, ff. 219r-290r), el del *Gamaliel* i el de la *Passió Didot* amb el nostre fragment de sermó.

El context narratiu i els elements principals es troben en el *Nicodemus* en prosa, però alguns detalls del *Sermó*, com per exemple la presència de Dimas a l'infern, només s'expliquen des del *Gamaliel*, ja que ambdós recullen la versió que fa a Dimas entrar a l'infern i esperar-hi Crist per pujar al cel, mentre que en la versió en prosa Dimas puja directament al cel.¹⁶

BNP esp. 486, Dimas va directament al cel:

E dementra els parlaven axi viren .i. om pobra qui tania en son muscle .i.^a creu, e ls sants demenaren-li: «tu qui est ab aquex senyal que portes, com seyal [sic] es de ladra» E el raspos, veritat es, co ladre fuy, que fiu molt mal en tera, e per aso-m feren posar en creu los jueus, prob Jhesucrist, e com jo viu les meraveles e ls miracles de Déu [...] crasagi que él era senyor e craador de totes les criatures e de totes les cosses vaibles e no veybles, e pragi'l dient: 'Senyor, membre't de mi com seras en ton regna'. E manves raebe mos precis e dix-ma: 'verament ta dic que vuy seras ab mi en Paradis'. E dementre que eyl davala en infern per nosaltres agitat, dona'm aquest senyal de la creu e dix-me: 'prin aquest senyal e [f. 277va] vete'n en paradís e mostra'l a l'angel, e dix-li que Jhesucrist fil de Déu, qui ara es astat crucificat t'i envia'. E jo fiu axi com él m'a dix, e l'angel me obri e som intrat ara hun poc abans que vosaltres, e a-m donat loc a la dreita part de Paradis.¹⁷

Gamaliel, Dimas baixa a l'infern (ed. Armengol 1906: 144):

Ab tant vengue Dimas, a qui Jesu Christ hac perdonat, toca a la porta de Infern [...] e de continent Dimas entra dins ab ells e portava sobre lo coll una creu, qui gitava gran resplendor [...] E Adam quil veu venir dix: tu portes ab tu lo senyal ab lo qual espantes los enemichs, e stan per ta venguda ab tanta

16. En la *Passió de Cervera* Dimas es troba implícitament a l'infern, car, quan Jesús i la seva comitiva s'aproximen a les portes del Paradís, surten a rebre'ls «lo Cerubín ab una espasa y Elies y Enoch» (ed. Duran i Sanpere & Duran 1984: 128).

17. La transcripció d'aquest text és nostra.

paor; Dimas respos e dix: vertaderament be fuy ladre, e Pilat me feu levar en creu ab Jesu Christ, lo Fill de Deu, e clamili merçe, e perdonam, e de paradís ell me feu do; e veus que ell ve apres de mi, que no pot gayre star, car a mi ha promes, que sere huy ab ell en paradís.

Sermó, Dimas baixa a l'infern i Adam presenta Dimas a l'Àngel del Paradís:

Mas si dius que yo-n deyg esser *privat*, car axi com a ladra usurpi lo qui era a mi vedat, dic-te *que* lo Redemptor meu aquel furt e ladonici ha perdonat, e en senyal de sò, aquest ladra qui és aci ha *promes* de donar lo regna de paradís, e guarda *que* aquest fon ladra he ara porta la senyera e lo seyal del Redemptor. Prech-te dons que[ns] lexes intrar

(f. 38r)

D'altres elements, construccions concretes, com la frase amb la qual l'Àngel i el diable barren el pas, lliguen el *Sermó* amb la *Passió Didot* i amb la *Passió de Cervera*, cosa que ens pot portar a parlar de les relacions entre les funcions litúrgiques i les teatrals, no sempre absolutament separades.¹⁸

Passió Didot, negativa del diable a deixar entrar a Crist (Shephard, ed., 1928: vv. 1782-1785):

Ay bels senher! E don vinet / Cubert de sanc, ne que queret? / Que aysi pas vos no intraret / ne .i. dels pes no say metretz

Passió de Cervera, negativa del «concert» de Paradís a deixar entrar a Crist (Duran i Sanpere & Duran, eds., 1984: vv. 77-80):

Atràs, atràs! Y ¿qui sou vós, / qui us demostrau tant gloriós? / Ací entrar vós no podeu, / predestinat és loch per Déu

Sermó, negativa de l'Àngel de Paradís, que barra el pas a Adam: «He axi tu assi no intraras» (f. 38r).

Si ens fixem en la còpia d'aquest *Sermó*, podem veure que als marges del text es troba indicació dels interlocutors «Àngel»/«Adam», de la mateixa manera que es posen els noms als marges dels parlaments dels actors en les peces teatrals («Sibil·la»/«Emperador», etc.),¹⁹ però hem de pensar que també s'empra la postil·la marginal per a indicar les parts d'un text «1a», «2a», etc. per a trobar amb més

18. Cátedra (2002: 290-291) comenta l'interès que tenien els passatges lligats als apòcrifs, sovint dramatitzats en els sermons.

19. En forma de rúbriques, ho podem trobar al fragment de la *Representació de la Sibil·la i l'Emperador*, BUB ms. 101, f. 1, BITECA MANID 1074, CNUM 90, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/Biteca/1074.htm>>.

facilitat les autoriats adduïdes en el text («Hugus», «Augustinus», «Bernardus», etc.) —i això succeeix en sermons d'aquest mateix volum.²⁰

Les cites escripturístiques, com les profecies de Zacaries i de David, tot i trobar-se directament o indirecta en la *Passió Didot* o en el *Nicodemus* en prosa, poden tenir origen en la formació bíblica del predicador, car eren passatges adduïts amb freqüència en els sermons sobre els temps de la Passió i la Resurrecció,²¹ potser perquè els predicadors empraven per a la preparació dels seus sermons concordàncies bíbliques i índexs de *distinctiones* i temàtics (Rouse 1976: 129-133, 1981: 116-125 i 136-138 i Rouse & Rouse 1982: 80). Vegem-ne alguns exemples:

Passió Didot, acompliment de les profecies (Shephard, ed., 1928: vv. 1705-1708):

[Adam] Baros, auyat, e levat tostz sus, / Car iheu senti venir Jhesus, / Lo filh de Dieu que-us a crompat / E son sanc qu'en fo escampatz. / Tot mi sembla que sia acabat / So que per vos fo profetizat

Sermó, acompliment de les profecies:

[Adam] Dico 3° *verbum Zacharies* [Zc 9:11]: «Tu quoque in sanguine testamenti tui eduxisti nos de lacu». «Tu, Senyor, per la sanch del test testament de la tua pacio, nos has treits e deliurats d'aquest lach e loch tenebros, perque es stat complit»

(f. 37r)

BNP esp. 486, intervenció de David:

E David dix a Imfern: «En aquestes paraules conech jo be que per Esperit Sant d'aquel qui los diu profatitzan les digui jo en aquesta manera "Princes, lavats vostres portes e tron als e intrara lo rey de gloria [...]"»

(f. 275r^a)

Sermó, intervenció de David:

Lavores levans David e comensa a cridar dient: [...] «Aperite mihi portas justicie hec porta Domini justi intrabunt in eam» [Ps. 117:19-20]. Obriu-nos —dix David a l'angel— les portas de justícia, car per aquesta porta entraran los justs

(f. 37v)

20. Vegeu, per exemple, St. Cugat 62, sermons dels ff. 57r-60v, copiats per una mà diferent de la del *Sermó* que ara ens ocupa.

21. La cita de Zacaries 9:11 es pot trobar en un sermó per al dia de Pàsqua de Resurrecció de Vicent Ferrer (Cátedra 2002: 294), en el *Sermo de Fidei* d'Agobardus Lugdunensis (Migne 1844-1878, 104: col. 282), en el *Sermo xxxiii, In Coena Domini iii* de Martinus Legionensis (Migne 1844-1878, 208: col. 893) i en el *De Fide Catholica* d'Isidoro (Migne 1844-1878, 83: col. 490). El Psalm 117: 19-20 és emprat en un text agustinianà, *Sermo clx (a). De Pascha, 1(b)* (Migne 1844-1874, 39: cols. 2058-2059) y en *De laudibus sanctae Crucis sermo unicus* d'Hildeberti Cenomanensis (Migne 1844-1878, 171: col. 692).

Encara podríem argumentar més relacions amb la resta dels textos romànics, com és el cas del poema provençal que va editar Suchier (1883), car, per exemple, els versets del començament del nostre fragment —citats abans— recorden uns versos del poema «Sens e razo d'una escriptura» (Suchier, ed., 1883: vv. 1710-1716),

en tenebras et en infern, / Ples de dolor e de sospir, / de man tenem vim
resplandir / desobre nos motz gran clardatz, / don l'enemics fo molt iraz, /
et Ifern totz en tremoletz²²

i la intervenció d'Adam en la discussió entre Satanàs i Infern en «Sens e razo», retraient al primer els enganys que el dugueren a perdició, s'acosta molt a l'argumentació de la resposta de l'Àngel, quan li barra el pas al Paradís (Suchier, ed., 1883: vv. 1822-1828),

O enemig, seyner de mort, / que me enganiestz em *deceupistz*, / e paradís tu mi
tosguistz / puyz m'aduysistz en ta preyo, / cantz ieu fis la menespreyo, / *enganatz*
iestz e deceuputz, / sempre seras tostz confondutz

amb una fraseologia concreta que es pot trobar al sermó:

Dix l'Àngel: Molt ma plaen aquestes paraules que tu dius, si les podia creura, empero guarda que axi com fuist **desabut** en paradís, no sies **desabut** en l'infern. Per ventura, a tu es vijares que ages vist lo Redemptor teu, e poder no u és. Car axi com Deus permate en paradís que Lucifer prengues forma de serpent per sò que t **desabes**, tot an axi per ventura ha permes hara e l'infern que hage presa forma del Redemptor [*sic*] **per desebre e enguanar** a tu. Guarda donchs que no sies desabut, e per força ages a tornar <a> ells imferns.

(f. 37v)

Pel que fa a la difusió dels textos que poden ser les fonts del *Sermó*, és clar que per al públic en general eren més fàcils de conèixer les elaboracions teatrals i els textos com el *Gamaliel*, que va tenir una gran difusió i del qual van fer-se a Barcelona, en uns quaranta anys, almenys dues edicions (una d'incunable ca. 1439 i una altra ca. 1510),²³ mentre que el text en prosa del *Nicodemus* (dins del *Compendi historial* o de les *Edats del món i infàncies de Jesús*) no fou tan conegut, a més d'anar adreçat a un públic més restringit.

En tot cas, perquè el joc de miralls fos efectiu, per tal que els fidels apreciessin la trasposició de la conversa entre Satanàs i Infern a la discussió entre Adam i l'Àngel (en tots dos casos amb la col·laboració dels profetes), l'audiència del predicador havia de conèixer l'apòcrif a través de qualsevol dels textos que el trans-

22. Tema recreat amb una fraseologia molt propera pel *Gamaliel*: «Abtant vehem venir una resplendor de sobre nosaltres, e los diables forenne fort spaventats; e apres ohim una veu de Jesu Christ que dix: obrits les portes, enemichs, que dins vull entrar» (ed. Armengol 1906: 143).

23. De l'incunable, publicat per Pere Miquel, es conserven quatre còpies, mentre que de l'edició posterior de Carles Amorós només ens ha arribat un exemplar incomplet, ja que s'ha perdut el començament del volum, amb el text del *Libre de Gamaliel*; per a aquestes dues edicions vegeu BITECA MANID 1791 i 2059, respectivament, URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1791.html>> i <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/2059.html>>.

metien (el teatre, el *Gamaliel*, el *Compendi historial*, etc.) i, a més, convindria que el tingués fresc en la memòria. Si pensem que la representació del *Misteri de la Passió* de Cervera —que coincideix amb el *Sermó* en presentar uns àngels de Paradís desconexadors de la resurrecció de Crist— es feia en diverses jornades (Duran i Sanpere & Duran 1984: 26-27) i que el *Davallament a l'Infern* es representava «Divendres Sant després de dinar», sembla que un sermó de Resurrecció com aquest, predicat poc després, podria tenir una gran efectivitat perquè despertava la complicitat del públic.

GEMMA AVENOZA VERA
 Universitat de Barcelona

APÈNDIX

ACA Sant Cugat, ms. 62 (ff. 37r-38r)²⁴

Primo per la sua visitacio los inferns ha torbats

2º de molt clara lum nos illuminats

3º daquel loch tenebros nos desliurats

Dico *primo* per tal que millor ho cresegues te vul *provar per testimonis verbum* Ysayes²⁵ ix.º [sic] [Is. 14:8]: «Ex quo dormisti non acendit qui succidat nos. infernus subter conturbatus est in occursum tui ad ventus domini». Ysayes: «despuis que tu te adormist no es stat qui a nos aja dapmnats, paraulas són dels sants pares al diable: sagueis-se l'infemr dejus s'és tot torbat en l'aveniment de Jhesuchist» 9º. «Populus qui ambulabat in tenebris» [Is. 9:2]. Dico 2º ext. *verbum* Ysayes 2 et caetera [Is. 9:2]: «Lo poble qui s'astava en la scuretad dels inferns veye la gran lum». [f. 37] Dico 3º *verbum* Zacharies [Zc.9:11]: «Tu quoquem in sanguine testamenti tui eduxisti nos de lacu». «Tu, Senyor, per la sanch del teu testament de la tua pacio, nos has treits e deliurats d'aquest lach e loch tenebros, perque es stat complit». Illud Ysaies: «Dominus in quit beniet ad salvandum nos».²⁶ «Nostrre Senyor vindra per salvar a nosaltres».

24. En aquesta transcripció ens limitem a unificar l'ús de les grafies *i/j* i *u/v* segons l'ús modern *i*, *u* (vocals) i *j*, *v* (consonants), desfem les amalgames i unim els mots, emprem l'apòstrof, el guionet i el punt volat com és costum actualment en les edicions catalanes de textos antics. Puntuem i introduïm majúscules i minúscules i ens limitem a emprar l'accentuació només en el cas que sigui imprescindible per a distingir mots amb la mateixa forma i diferent funció sintàctica. Desfem les abreviatures assenyalant-les amb cursiva. Amb < > indiquem les exclusions i amb [ ] les inclusions (per exemple, de les indicacions bíbliques que corresponen a les cites del text, que no sempre hi són completes). Tota altra intervenció es justifica a les notes corresponents.

25. Ms. «usayes».

26. No hem trobat cap correspondència exacta amb el text d'Isaïes, però el to general de la seva profecia respon a la promesa divina de redempció. També és possible que el predicador tingui en el pensament l'antífona «O Emmanuel rex et legifer noster, expectatio gentium et Salvator earum, VENI AD SALVANDUM NOS, DOMINE DEUS NOSTER». Veg. per exemple, *Commentatio in ix antiphonas ante-natalis* de Reinerus S. Laurentii Leodiensis (Migne 1844-1878, 204: col. 43) o el text del *Missale mixtum* (Migne 1844-1878, 85: col. 738).

Dix l'Angel: Molt ma plaen aquestes paraules que tu dius, si les podia creura, empero guarda que axi com fuist desabut en paradís, no sies desabut en l'imfern. Per ventura, a tu es vijares que ages vist lo Redemptor teu, e poder no u és. Car axi com Deus permate en paradís que Lucifer prengues forma de serpent per sò que-t desabes, tot an axi per ventura ha permes hara e l'imfern que hage presa forma del Redeptor [sic] per desebre e enguanar a tu. Guarda donchs que no sies desabut, e per força ages a tornar <a> ells inferns.

Respos Adam e dix: No-s pot fer que yo sia desebut per lo Redemptor per dues rahons, la .j.^a es que yo no creu que Deus permates que lo diable prengues forma del Redemptor per desebre a nosaltres; l'altre raho es que yo coneix en aquest tots los senyals esser complits, los quals en mi hi en los meus fils eren figurats per aquesta manera: Jacob peregrinà, Josep fo venut, Noe despulat, David vituperat, Ysayes flagellat, Ysach crucificat, Abel mort e yo lo costat trencat. Totes aquestes coses eren en diverses figurades he en aquest tot sol són complides e signades, car aquest nos es stat pelegrí per embega, venut, escarnit, vituperat e a cruel mort liurat. [f. 37v]

Dix l'Angel: Beles [sic] coses son aquestes que dius e molt volria veura haquexs en lo qual totes aquestes coses són complides e acabades, e merauela'm molt si él vos ha remuts e de l'imfer vos ha trets, per que no es aci [ni] ab vosaltres es romas?

[Adam] Respos Hadam: Per tal com és deliurador de nosaltres es romas per liguar la serpent entigua qui a mi e a la mia companya Eva decebe com erem assi em paradís, perque prech-te que'm lexes intrar.

[Angelus] Dix l'Angel: He hon volets anar?

Respos Adam: En paradís volem entrar, e aso és que tots aquests desigen. Empero si a mi no creus, hoyes aquests fils meus. Lavores levans David e comensa a cridar dient: «Letatus sum in hiis [sic] que dicta sunt mihi in domum domini ibimus» [Ps. 121:1]. Alegrat-ma són en les coses que m son dites .i. que a la casa de Nostre Senyor hirem e intrarem. «Aperite mihi portas justicie hec porta Domini justis intrabunt in eam» [Ps. 117:19-20]. Obriu-nos — dix David a l'angel—²⁷ les portas de justicia, car per aquesta porta entraràn los justs.

[Angelus] Dix l'Angel: Les portes de justicia m'a manats obrir per sò que y entren los justs, mes dich-vos que encara que jo us obris aquesta porta, vosaltres no y poriets intrar, car sou injusts e indignes, e per tal la porta de Nostre Sanyor roman ara tencada, que vosaltres siats indignes provar-vos-ho e per tres rahons. Primo, per raho natural, la qual és aquesta: Tothom qui es franch e de liberal voluntat pot aver tot lo que vol, e aytal hom vol esser servent e vol saber mal digna cosa és que tostemps sia servent e sapia mal; no solament sapia per sciencia mal, mas encara per speriencia sarta e conegua lo mal, donchs tu qui eres franch e senyor de totes coses e sabies tot bé, per que volguist esser servent e saber mal? Digna cosa és que tostemps sies servent e sapies mal majorment com negun no te'n forçàs. Secundo, per regla natural, que diu que de provericacio [sic] a la pocccio negun no torna, donchs com tu d'aquesta poccessio sies stat privat, ja en aquesta no deus tornar, e en seyal de asso en aquest loch yo so posat per custodia. [f. 38] Tercio, per le sivil, que diu que aquel qui lo bé comu offen, del bé comu deu esser privat, donchs tu axi com a ladra te ages usurpat lo fruyt de l'arbre qui le fo²⁸ vadat per presumcio, has hores ofes lo bé comu, d'aquest bé comu seras privat, he axi tu assi no intraràs.

[Adam] Respos Adam: A les tues rahons, Angel, yo respondré. A la primera dich que jat ce cia que yo caygues, com pequi en avent sperança d'enveja per compassio d'ela mult [sic] suy desabut, mes per la preciosa mort de Jhesuchrist he aconseguida mia. A la segona rabo dich que ver és que yo fuy privat de paradís, empero no per tostemps, mas a temps sert. A

27. Ms. «ellangel».

28. Ms. «fa».

la terça rabo dich *que* com dius *que* aquel qui no ten lo bé comu deu esser privat per aquesta raho, aquests qui són ab mi no deuen esser privats, car no han offes lo bé comu, car encara no eren. Mas si dius que yo ·n deyg esser privat, car axí com a ladra usurpi lo qui era a mi vedat, dic-te *que* lo Redemptor meu aquel furt e ladonici ha perdonat, e en senyal de sò, aquest ladra qui és aci ha promes de donar lo regna de paradís, e guarda *que* aquest fon ladra he ara porta la senyera e lo seyal del Redemptor. Prech-te dons que lexes intrar!

Lavores Jhesuchrist aparague e cridant dix a l'Angel: Levat²⁹ d'aquí e lexe'ls intrar.

Hoynt l'Angel la veu de Jhesuchrist obri la porta e tots intraren dient: Cantem ha nostre Senyor cant novell, car meravelles ha fetes vuy. Item: «Cantemus domino et caetera» [Ex 15:1].³⁰

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMER, Miquel Victorià, ed. (1923), *Compendi historial de la biblia que ab títol de Genesi de scriptura trelladà del provençal a la llengua catalana Mossen Guillem Serra...*, Barcelona, s.e.
- ARMENGOL VALENZUELA, Vicente, ed. (1906-1910), *Obras de San Pedro Pascual*, 3 vols., Roma, Tipografia della Pace di F. Cuggiani.
- BELTRAN, Vicenç & Gemma AVENOZA (1999), «BITECA: Bibliografia de textos catalans antics», dins Ch. B. Faulhaber, coord., *Philobiblon*, Berkeley, Bancroft Library / Regents of University of California-Berkeley. [CD-ROM, amb actualització semestral a través de la URL <<http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/BITECA>>.]
- BITECA = Beltran & Avenoz.
- BOHIGAS, Pere (1985), *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BRISCOE, Marianne G. & Barbara H. JAYE (1992), *Artes praedicandi. Artes orandi*, Turnhout, Brepols.
- CASANELLAS I BASSOLS, Pere & Armand PUIG I TARRECH, dirs. (2003). *Corpus biblicum catalanicum. Edició crítica de les traduccions bíbliques catalanes fins a l'any 1900*, Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya.
- CÁTEDRA, Pedro M. (1994), *Sermón, sociedad y literatura en la Edad Media*, Salamanca, Junta de Castilla y León.
- (2002), «Últimos restos de la predicación castellana de san Vicente Ferrer», dins Carmen Saralegui i Manuel Casado, eds., *Pulchre, bene, recte. Estudios en homenaje al prof. Fernando González Ollé*, Pamplona, Eunsa / Gobierno de Navarra, pp. 285-302.
- CHARLAND, Th. M. (1936), *Artes praedicandi. Contribution a l'histoire de la rhétorique au Moyen Âge*, Paris, Institut d'Études Médiévales.
- DEYERMOND, Alan D. (1980), «The Sermon and its Uses in Medieval Castilian Literature», *La Corónica*, 8, 2, pp. 127-145.

29. Ms. «leual».

30. El text es tanca amb referència al «Càntic de Moïses».

- DURAN I SANPERE, Agustí & Eulàlia DURAN, eds. (1984). *La passió de Cervera. Misteri del segle XVI*, Barcelona, Curial.
- FRANK, Istvan (1955), «Fragment d'une Passion catalane conservé à la cathédrale de Barcelone», dins *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, vol. 1, Barcelona, pp. 249-256.
- GOODACRE, Mark (2000-), *All-in-One. Biblical Resources Search. The Unbound Bible (Version 2)*, Birmingham, University of Birmingham. [[URL http://www.bham.ac.uk/theology/goodacre/multibib2.htm](http://www.bham.ac.uk/theology/goodacre/multibib2.htm).]
- HAUF, Albert G. (1979), «El *Ars praedicandi* de Fra. Alonso d'Alprão, O.F.M. Aportación al estudio de la teoría de la predicación», *Archivum Franciscanum Historicum*, 72, pp. 233-329.
- IZQUIERDO, Josep (1994), «"Emperò piadosament se creu per los feels": la tradició occitano-catalana medieval de l'apòcrif *Evangelium Nicodemi*», dins Lola Badia i Albert Soler, eds., *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-48.
- KIM, H. C., ed. (1973), *The Gospel of Nicodemus. Gesta Salvatoris edited from the Codex Einsidlensis. Einsiedeln Stiftsbibliothek, MS 326*, Toronto, Centre for Medieval Studies, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- KUNÉ, Cobie (2003), «Résurrection et Descente aux Enfers ou Descente aux Enfers et Résurrection? Les conséquences de l'ordre pour la mise en scène», dins Rosanna Castano, Saverio Guida i Fortunata Latella, eds., *Scène évolution, sort de la langue et de la littérature d'oc. Actes du Septième Congrès International de l'AIEO (Reggio-Calabria / Messina, 2002)*, 2, pp. 995-1010.
- MIQUEL ROSELL, Francesc X. (1937), *Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Impremta-Escola Casa de Caritat (= *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, VIII-IX).
- MARTÍ DE BARCELONA (1936), «L'*Ars praedicandi* de Francesc Eiximenis», dins *Homenatge a Rubió i Lluch*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 301-340.
- MIGNE, J.-P. (1844-1874), *Patrologiae Cursus Completus seu bibliotheca universalis [...] Series Latina*, Parisi, Sirou. [Consultat també a través de (1995), *Patrologiae Latinae*, CD-ROM, Alessandria, Chadwyck-Healey.]
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1871), «Un misterio catalán del siglo XIV», *La Unidad Católica* (5 de febrer).
- MIQUEL ROSELL, Francesc Xavier (1937), *Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Impremta Escola Casa de Caritat.
- MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (1909-1910), «Passió, mort, resurrecció i aparicions de Nostre Senyor Jesucrist», *Estudis Universitaris Catalans*, 3, pp. 65-74, 155-159, 260-264, 344-351, 459-462, 542-546 i *Estudis Universitaris Catalans*, 4, pp. 99-109.
- MURPHY, James J. (1974), *The Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley / Los Angeles / London, University of California Press.
- OLIVAR, Alexandre (1991), *La predicación cristiana antigua*, Barcelona, Herder.

- PUIG, Jaume de (2001), «Més textos catalans antics de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20, pp. 453-510.
- PUIG I TÀRRECH, Armand *et alii*, eds. (1990), *Apòcrifs del Nou Testament*, Barcelona, Edicions Proa.
- RICO, Francisco (1977), *Predicación y literatura en la España Medieval*, Cádiz, UNED.
- RIERA I SANS, Jaume, Pere CASANELLAS I BASSOLS & Armand PUIG I TÀRRECH, eds. (2004), *La Bíblia del segle XIV: Èxode i Levític*, transcripció a cura de J. Riera, aparats crítics, notes i glossari a càrrec de P. Casanellas, introducció a cura d'A. Puig, Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu, ed. (1985), *Les corts generals de Jerusalem*, Barcelona, Edicions del Mall.
- ROUSE, Richard H. (1976), «La diffusion en Occident au XIII siècle des outils de travail facilitant l'accès aux textes autoritatifs», *Revue des Études Islamiques*, pp. 115-174.
- (1981), «Le développement des instruments de travail au XIII siècle», dins Geneviève Hasenohr i Jean Longère, eds., *Culture et travail intellectuel dans l'Occident Médiéval*, Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- ROUSE, Mary & Richard H. ROUSE (1982), «La naissance des index», dins *Histoire de l'édition française. Tome I. Le livre conquérant: du moyen âge au milieu du XVII siècle*, Paris, Promodis, pp. 77-86.
- SANTOS OTERO, Aurelio, ed. (1956), *Los Evangelios apócrifos. Colección de textos griegos y latinos, versión crítica, estudios introductorios, comentarios e ilustraciones*, Madrid, La Editorial Católica.
- SHEPARD, William P., ed. (1928), *La passion provençale du manuscrit Ditot. Mystère du XIVe siècle*, Shepard, Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion.
- SUCHIER, Herman, ed. (1883), *Denkmäler provenzalischen Literature und Sprache*, Halle, Niemayer.
- VACANT, Alfred, Eugène MANGENOT & Emile AMANN, dirs. (1931-1948), *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique, leurs preuves et leur histoire*, Paris, Librairie Létouzey et Ané.
- VILA, Pep (1995), «El fragment de la passió d'Illa (Rosselló) del segle XIV. Nota i edició», *Els Marges*, 54, pp. 77-84.